

Мариана Мандева

РЕЧЕВ ЕТИКЕТ — МЕТОДИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА РАБОТАТА В НАЧАЛНИТЕ КЛАСОВЕ

През последните години в методиките на родноезиковото обучение оправдано се повишава интересът към етикетния компонент на речта — една специфична микросистема, пряко свързана както с комуникативната компетентност, така и с личностната интелектуална мотивация на поведението. Безспорно, проблематиката на българския речеви етикет е актуална. Но тя е сложна и многообазна. Темата за етикетния компонент на речта не би могла да се разкрие само чрез традиционните лингвистични методи. Необходимо е и психолингвистично и социолингвистично тълкуване на посочената проблематика.

Затова ще представим в синтезирана форма основните характеристики на етикетния компонент на речта в лингвистичен, социолингвистичен и психолингвистичен план, а именно: 1) Речевиет етикет се изгражда на основата на езиковата култура, която от своя страна е важен елемент на поведението на личността; 2) Етикетният компонент е "... микросистема от национално-специфични устойчиви формули за общуване, приети и предписани от обществото за установяване на контакт между събеседниците за поддържане на общуване в избрана тоналност."¹; 3) В обсега на речевиет етикет влизат средства от различни езикови равнища — фонетично, лексикално, морфологично, синтактично. Често те са придружени от паралингвистични елементи, подсилващи ефекта на определена етикетна формула; 4) Подборът на етикетните реплики е свързан с: възрастта, образованието, социалния произход, общественото положение на събеседниците; характера на общуването (официален или неофициален); средата на общуването (професионална, семейна и пр.); мястото на общуването (вкъщи, в училище, на улицата и т.н.); 5) Речевиет етикет се поддава на значителни промени дори в кратки исторически периоди. Но повикът за чистота на езика важи, разбира се, и в динамичния процес на този социолингвистичен развой.

Ясно е, че етикетният компонент на речта е сложна микросистема, която пряко кореспондира както с културата на общуване, така и с личностната интелектуална мотивация на поведението. Ето защо в Учебните програми за I — III клас на СОУ от 1991 г. на преден план са поставени въпросите за правилното формиране на речевото поведение още от първите години в училище. Това разбиране е отразено както в целта, така и в две от основните задачи, стоящи пред обучението по български език и литература в началните класове, а именно: "... Да изгражда у учениците култура на общуване и на речево поведение; ... Да развива комуникативно-речевите способности..."² И тъй като речевото поведение е нормирано и регулирано от речевия етикет, в съдържанието на учебно-възпитателната работа са включени теми, свързани с овладяването на етикетните формули от 6-10-годишните деца. В раздела за развитието на контекстната реч в първи клас е предвидена работа с етикетния компонент в следните насоки: "Речев етикет: Поздрав. Сбогуване. Молба. Благодарност."³ Съдържанието на учебната дейност за усвояването на етикетните изразни средства във втори клас включва: "Речев етикет: благодарност и извинение по конкретни поводи"⁴. В трети клас е предвидено "... писане и отправяне на покана, изразяване на благодарност..."⁵

Но въпреки все по-определените тенденции за комуникативно-речева насоченост в началното родноезиково обучение, въпреки формулираните в учебната програма теми, въвеждащи обучаваните в проблематиката на речевия етикет, в научната литература липсват конкретни методически насоки за усвояването на етикетните формули от 6 -10-годишните деца. Вярно е, че в контекста на отделни книги и статии, разглеждащи въпросите за изграждането на комуникативноцелесъобразна ученическа реч, частично са засегнати и проблемите за възпитаването на етикетното общуване. Но конкретни разработки, насочени към методите, похватите, условията, благоприятстващи овладяването на речевия етикет от общуваните, срещаме само в ограничен брой трудове⁶.

Ръководени от тези съображения, споделяме основни изводи, които са резултат от тригодишна експериментална дейност, целяща оптимално за възрастта развитие на комуникативните способности на учениците от началното училище*. Предлагаме система речеви упражнения с игрови похвати, чрез която по практически път обучаваните осмислят и ползват етикетните формули в различни ситуации на общуване.

В основата на обучението са етикетни реплики от подсистемите: поздрав, запознаване, молба, благодарност, извинение. Посочените етикетни формули са близки до социалния и езиковия опит на децата от началното училище. Комуникативните умения се формират чрез система речеви упражнения, отразяващи както описвана ситуация, така и ситуацията на общуване, моделирана от учителя и поднесена в подпомагащ илюстративен контекст. Методическата работа се осъществява в три последователно усложняващи се степени чрез постепенно разширяване на

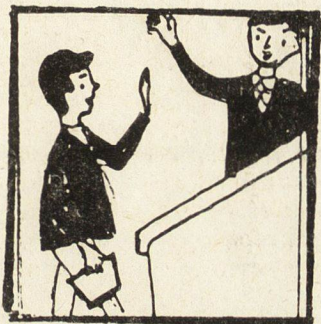
* Експериментът е проведен през учебните 1990/91, 1991/92, 1992/93 г. в НУ"Св. Кирил и Методий" и II ОУ в гр. Севлиево.

богатството от етикетния арсенал и ограничаване на предлаганите от учителя реплики-стимули. Вниманието е насочено не само към обогатяването на ученическия речник с етикетни реплики, а и към формирането на умения за ситуативна употреба на етикетния компонент в устната диалогична реч.

Механизъм за навличане в речевите ситуации е магическото "ако". Водещи са комуникативният и функционално-стилистичният подход.

В началото на методическата работа с помощта на точно посочени реплики за поздрав и запознаване и съответстващи на тях илюстрации учениците се въвеждат във въображаеми речеви ситуации. Задачата е обучаемите да съотнесат подходяща етикетна фраза към всяка илюстрация.

Така например при работата с етикетни формули за поздрав на децата се предлага следният дидактичен материал:

Определя се темата (поздрав) и ситуацията на общуване (в първия случай етикетната формула е насочена към съученик, а във втория — към по-възрастен човек). Освен най-често познатите на учениците етикетни реплики "Здравей!" и "Здравейте!" на първокласниците се предлага, ако са на мястото на детето от илюстрациите, да ползват още: "Привет!", "Приятно ми е да се срещнем!", "Щастлив(а) съм да се видим!" и т.н.

В подпомагащия контекст на посочените две илюстрации обучаваните се поставят в нова въображаема речева ситуация: "Ако сте на мястото на детето, как бихте се запознали с нов съученик и как — с по-възрастен човек, дошъл на гости вкъщи?" За избор се предлагат набор етикетни реплики, които да се съотнесат към съответния адресат, а именно: "Казвам се... А как е твоето име?"; "Бих искал(а) да се запознаем..."; "Приятно ми е да се запознаем..." и т.н.

На втората степен методическата работа продължава в две направления: а) от една страна, с разширяване на етикетния арсенал с единици от подсистемите: етикетни изрази за молба, благодарност, извинение; б) от друга страна — с подготовка за конструиране на диалогово единство на речевия етикет. По предложен илюстративен материал, уточняващ ситуацията на общуване и набор от реплики-стимули децата подбират по една от етикетните формули, съотнасят я към подходящата илюстрация и подават реплика-реакция.

Така например за речевата дейност "извинение" се предлага следният илюстративен материал, придружен от примерни етикетни формули:

"Не се сърдете..."

"Не исках да..."

"Виновен съм..."

"Извинявайте..."

"Моля за извинение..."

"Поднасям Ви извинения..."

"Много Ви моля да ми простите..."

Учениците се въвеждат във въображаема речева ситуация: "Поставете се на мястото на сгрешилия ученик. Изгубил е футболната топка на класа. Как ли ще се извини на децата и как — на учителката? А какво ли биха му отговорили те?"

Аналогично методическо решение може да се потърси и при практическата работа с етикетните формули за благодарност. Въображаемата речева ситуация се формулира по следния начин: "Ако непознат възрастен човек ви е помогнал да спасите малкото си коте от връхлитащ автомобил, как ще му благодарите? А ако тази помощ ви е оказало момче от съседния блок, с какви думи ще се обърнете към него? А какво ли биха отговорили непознатият по-възрастен човек и какво — момчето от съседния блок?"

Предлагаме примерен илюстративен материал и реплики-стимули за избор:

"Много си мил..."
 "Благодаря..."
 "Много ти благодаря..."

"Приемете благодарността ми"
 "Много мило от Ваша страна..."
 "Трогната съм. Не зная как да
 Ви благодаря..."

За речевата дейност "молба" на обучаваните би могло да се предос-
 тави следният дидактичен материал:

Въображаемата речева ситуация се формулира по следния начин:
 "Ако сте на мястото на детето от илюстрациите, как бихте помолили библиотекарката за интересна нова книга и как — свой съученик? Какво ли би отговорил всеки от тях?"

Предлагаме реплики-стимули за избор:

а) към първата илюстрация: "Моля Ви..."; "Бих Ви помолил(а)"; "Бъдете любезна..."; "Бихте ли могли да..." и т.н.

б) към втората илюстрация: "Ако обичаш..."; "Искам да те помоля..."; "Слушай, подай ми..." и пр.

Третата степен на методическата работа цели формиране на детски-те умения за функционално използване на етикетните формули в самостоятелно конструиран диалог. Описваната ситуация се предлага от учи-

теля, а промените в условията на комуникацията се представят в подпомагащ илюстративен контекст.

Даваме примери за практическа работа, целяща съставяне на диалози с употреба на етикетни формули за молба, извинение и благодарност.

На базата на предложен илюстративен материал се формулира въображаема речева ситуация: "И на двете илюстрации виждате коте, което се страхува да слезе от дървото. Ако вие сте на мястото на това дете, как ще се обърнете с молба за помощ към непознат възрастен човек, минаващ по улицата и как — към момче от съседния блок? Какво ли биха казали те на момичето, а как детето ще им благодари?"

Да си разпределим ролите и да съставим диалози."

Учениците могат да се поставят и в нова въображаема речева ситуация: "Поставете се на мястото на момчето от илюстрациите. Боледувало е и се обажда на съученичката си, за да разбере какво е домашното. Как ли я е помолило момчето за това? А какво ще отговори тя?"

А как ученикът ще се обърне със същата молба към учителката и какво би казала тя?"

Съставете диалози."

При очертаня път на методическата работа самостоятелното конструиране на микродиалози с употреба на етикетни реплики се реализира чрез речеви упражнения, при които темата и подтемата се запазват, а се променят някои от характерните елементи на ситуацията на общуването. По този начин на емпирично ниво се формират детските умения за целесъобразен подбор на етикетни формули при различни комуникативни условия (възраст и обществено положение на адресата; характер на общуването; място на общуването и пр.).

Освен посочения алгоритъм на методическа работа в училищната практика следва да намерят място и други речеви упражнения, целящи оптимално развитие на комуникативните способности и на речевото поведение на учениците от началното училище, а именно:

1) Слушане и анализ на образци като подготовка за самостоятелна речева изява.

Тук с успех би могъл да се ползва моделът за комплексна зрително-слухова нагледност, при който слуховото възприемане на диалога-образец е съпроводено със зрителни опори (илюстрации, диапозитиви, диафилми, аудио- и видеофилми и т.н.).

2) Упражнения във вариране на диалози.

Варирането на диалога се постига чрез промяна на някои белези от изходната ситуация, при което комуникативното намерение остава непроменено. Ако оперираме с понятията тема, подтема и ситуация, получаваме следните възможности за структуриране на речевите упражнения:

— Темата и подтемата се запазват, като се променят елементи от ситуацията на общуване (този алгоритъм е в основата на описаната експериментална дейност);

— Повторение на речевата ситуация с друга тема на диалога (Напр. "Боледувал си. Как ще помолиш своите приятели от класа да ти кажат какво е домашното по математика? Какво ли биха отговорили те?"; "Как ще благодариш на приятелите си, че са ти казали какво е домашното? Какво биха ти казали те?");

— Запазване на речевата ситуация и на темата при променена под-тема (Напр. "Как ще се извиниш на съученика си заедно неволно си го блъснал по стълбите в училище? Какво ли ще ти отговори той?"; "А как ще се извиниш на съученика си заедно не можеш да присъстваш на празника му вкъщи, тъй като си болен? Какво би казал той?")

3) Упражнения за трансформация на монолог в диалог.

Имат по-малко значима роля поради по-слабата им практическа стойност и високата степен на трудност.

4) Упражнения, предполагащи непреднамерена, спонтанна речева изява (в часовете по другите учебни предмети, в извънурочни дейности и пр.).

Независимо от избрания методически път за структуриране на речевите упражнения, след съставянето на диалозите с употреба на етикетни формули задължително се поставя изискването за самооценка и оценка съобразно следните критерии:

1) Употребените етикетни реплики отговарят ли на темата? Свързани ли са логически помежду си?

2) Целесъобразен ли е подборът на етикетните формули с оглед на комуникативни фактори като: възраст, образование, социално положение на събеседниците; характер и среда на общуването и пр.?

3) Правилна и изразителна ли е речта? Как се ползват суперсегментните (интонация, ударение) и паралингвистичните (мимики, жестове) средства?

В заключение можем да обобщим:

1) В началната степен на обучението в СОУ са налице реални психолингвистични условия за изграждането на основите на методическата работа върху речевия етикет.

2) Усъвършенстването на комуникативните умения и на речевото поведение на учениците от началната училищна възраст се реализира оптимално чрез речевите упражнения, които дават възможност лингвистичната информация да се пренесе в по-широк, функционален план, да се ползва за целите и нуждите на естествения процес на общуването.

Серията от речеви упражнения трябва да отговаря на следните методически изисквания:

а) да въвежда обучаваните не само в описвана ситуация (тема), но и в конкретна речева ситуация. Учебните речеви ситуации са въображаеми. За създаването им се ползват: случки, близки до живота на децата, мислени срещи, пътешествия, герои от приказки и пр. Но при всички случаи при моделирането на учебните речеви ситуации се отчитат социалният, езиковият опит, интересите на учениците;

б) да има комуникативна цел и задача, което подтиква децата към потребност от общуване и доближава речевата им изява до реалния процес на етикетна комуникация;

в) да обезпечава активно отношение на обучаваните към учебния материал;

г) да е изградена съдържателно така, че да има тематична връзка между отделните речеви упражнения;

д) да осигурява постепенно нарастване степента на трудност по отношение на самостоятелността, умствено-речевите процеси, творчеството при изпълнението на поставените задачи;

е) обемът, съотношението, времетраенето на видовете речеви упражнения (подготвителни, за конструиране на диалогово единство на речев етикет, за съставяне на микродиалози) се определя от учителя в зависимост от конкретната педагогическа ситуация;

ж) да осигурява нагледно-действена основа на обучението. Като стимули за реализация на етикетна речева изява широко се ползват помощни средства, които биват: езикови (характеристика на ситуацияите) и нее-зикови (картини, илюстрации, диафилми, диапозитиви, знаци, символи и др.);

з) оптимално да обвързват практическата работа за ситуативна употреба на етикетния компонент на речта с развитието на уменията за други видове речеви дейности;

и) да дава възможност за пренос на получените знания и умения за етикетно общуване във всички естествени речеви ситуации (в училище и извън училище).

Като се вземат пред вид посочените методически съображения, можем да обобщим, че речевите упражнения са ефективен метод, който дава възможност на емпирична основа да се усъвършенстват оптимално за възрастта комуникативните умения и речевото поведение на учениците от началното училище.

БЕЛЕЖКИ:

¹ **Формановская, Н.И.** Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. М., 1982, с.8.

² Учебни програми за I – III клас на СОУ. С., 1991, с.2.

³ Пак там, с.10.

⁴ Пак там, с.15.

⁵ Пак там, с.26.

⁶ **Петкова, М.И.** Лингвистични и методически аспекти на българския речев етикет. С., дис; 1987.

⁷ **Стефанова, М.** Развитие на комуникативните способности на учениците. Начално образование, 1991, № 6.

⁸ **Формановская, Н.И.** Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. М., 1982.

⁹ **Ладыженская, Т.** Речь, речь, речь. М., 1983